

YOSHLARDA AXLOQIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISH MEKANIZMLARI

Kipchoqov Xomidjon Gulomovich

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası

Annotatsiya: *Ushbu maqolada axloqiy tarbiyaning ahamiyati va zaruriyati, inson faoliyati samaradorligida tutgan o‘rni va shakllantirish mexanizmlari yoritib berilgan. Axloqiy tarbiyaning vujudga kelishi asoslari hamda yoshlarga ta’sir darajasi taxlil qilib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Axloq, axloqiy tarbiya, tarbiya mexanizmlari, xarakter shakllanishi, iroda, fazilat va illat.*

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация: *В данной статье подчеркивается важность и необходимость нравственного воспитания, его роль в эффективности деятельности человека и механизмах его формирования. Анализируются основы нравственного воспитания и уровень влияния на молодежь.*

Ключевые слова: *Этика, нравственное воспитание, механизмы воспитания, формирование характера, воля, добродетел и порок.*

MECHANISMS FOR FORMING MORAL EDUCATION IN YOUTH

Annotation: This article emphasizes the importance and necessity of moral education, its role in the effectiveness of human activity and the mechanisms of its formation. The foundations of moral education and the level of influence on young people are analyzed.

Keywords: Ethics, moral education, educational mechanisms, character formation, will, virtue and vice.

“Axloqiy tarbiya usullari va mexanizmlari haqida fikr bildirishdan oldin xulq, odob va axloqning mazmun mohiyatini anglab olishimiz zarur bo‘ladi. Bu tushunchalar nima?

Xulq—kishining shaxs sifatidagi boshqalar bilan bo‘lgan munosabati, xatti-harakati bo‘lib, bu uning oila, mahalla- kuy va mehnat jamoasida namoyon bo‘ladi.

Odob va xulq axloqiy talab, norma va tamoyillarga rioya qilishning boshlang‘ich bosqichi bo‘lib, bu ham ijtimoiy fikr mezoni bilan o‘lchanmaydi.

Lekin kishining odob va xulqi uning ma’naviyatining muhim jihati hisoblanadi. Axloqiy norma, talab va qoidalar jamiyat va shaxs munosabatlarni uyg‘unlashtiruvchi muhim omildir.

Axloq keng ma'noda ijtimoiy ongning o'ziga xos shakli bo'lib, u ijtimoiy va individual dunyoqarash shakli sifatida jamiyat va shaxs ma'naviy hayoti tizimining tarkibiy qismi sifatida amal qiladi"[1.11]. Aslini olganda,- deb yozadi Islom Karimov,- axloq ma'naviyatning o'zagi. Inson axloqi shunchalik salom –alik, xushmualalikdangina iborat emas. Axloq—bu avvalo, insof va adolat tuyg'un, iymon, halollik degani" [2.5].

Axloqiy tarbiya insonlarning hayoti davomida shakllanadi va o'zgaradi, lekin bolalarga imkon qadar erta asoslarni berish kerak. Bu dunyoga kelgan bola asta sekinlik bilan insoniy qadriyatlarni o'zlashtirib boradi. Chunki ular ijtimoiy ta'sirlarga juda moyil xisoblanib, aloqa usullari, xatti-harakatlari, munosabatlari (kuzatishlar yordamida), empirik xulosalar va kattalarga taqlid qilishni xoxlashadi. Sinov va xatoliklardan o'tib, u jamiyatdagi hayotning elementar normalarini o'zlashtiradi. Kattalarning vazifasi bolaga nimani, qanday va qachon o'rgatish kerakligini aniqlashdir.

Har qanday axloqiy sifatni shakllantirish uchun uning ongli ravishda amalga oshishi muhimdir. Bu shuni anglatadiki, bilim zarur unsur xisoblanadi, uning asosida bola axloqiy sifatning mohiyati va uning zarurligi haqida g'oyalar shakllanadi. Muhimi, axloqiy fazilatlarni egallash istagi bo'lishi kerak, ya'ni. axloqiy sifatni egallash uchun motivlarning paydo bo'lishidir. Motivning paydo bo'lishi ijtimoiy tuyg'ularni shakllantiradigan sifatga munosabatni keltirib chiqaradi (ular rang beradi va paydo bo'lgan sifatning kuchiga ta'sir qiladi).

Bilim va his-tuyg'ularni amaliy - harakatlarda, xatti-harakatlarda amalga oshirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Axloqiy tarbiya mexanizmi quyidagicha ko'rinadi:

bilim va g'oyalar, motivlar, his-tuyg'ular va munosabatlar, ko'nikma va odatlar, xatti-harakatlar birligi natijasida shaxsning axloqiy sifat va fazilatlar vujudga keladi.

Bu mexanizm ob'ektiv xususiyatga ega bo'lib, U har qanday shaxs sifatini (axloqiy yoki axloqsiz) shakllantirishda muxum axamiyat kasb etadi. Axloqiy tarbiya mexanizmining o'ziga xos xususiyati - o'zaro almashinish tamoyilining yo'qligidir. Ya'ni, mexanizmning har bir komponenti muhim bo'lib, uni chiqarib tashlash yoki almashtirish mumkin emas. Masalan, biz mehribonlik sifatini shakllantirmoqchimiz, shu bilan birga, biz faqat mehribonlik haqidagi g'oyalarni rivojlantiramiz, bu xususiyatga ijobiy munosabatda bo'lmasdan, uni o'zlashtirish va mehribon bo'lish istagini uyg'otmasdan yoki namoyon bo'lish uchun sharoit yaratmaymasdan mehribonlik sifatini shakllantirish mumkin emas.

Biroq, axloqiy tarbiya mexanizmi ketma-ketligi moslashuvchan bo'lib, tarkibiy qismning sifat xususiyatlariga va tarbiya ob'ektining yoshiga qarab o'zgarishi mumkin.

Axloqiy tarbiya, agar u bolada ushbu mexanizmning asosiy elementlarini ma'lum bir ketma-ketlikda rivojlantirishga asoslangan bo'lsa, samarali bo'lishi mumkin.

Bolaning axloqiy rivojlanishi - bu sanab o'tilgan elementlarining har bir normani o'zlashtirishga qaratilgan uning bosqichma-bosqich yondashish jarayonidir. Quyida

sanab o'tilgan munosabatlarga mos keladigan o'zaro ta'sir insonlarning axloqiy me'yorlarini belgilaydi.

Yaqinlar bilan munosabatlarda axloqiy me'yorlarning mohiyati bolaning yaqinlariga g'amxo'rlik qilish, sezgirlik, hamdardlik, xushmuomalalik ko'rsatish, ularga amaliy yordam ko'rsatish qobiliyatini shakllantiradi.

Tengdoshlar bilan munosabatlarda bu boshqa birovning pozitsiyasini hisobga olish va qabul qilish, boshqa odamlarning fikrlarini hurmat qilish, hamkorlik qilishga tayyorligini ko'rsatish, yordam va qo'llab-quvvatlash qobiliyatini shakllantiradi.

Jamoat joylarida odamlar bilan bo'lgan munosabatlarda axloqiy me'yorlar bolada boshqalarga nisbatan hurmatni shakllantirish, kattalarning oqilona talablarini xotirjamlik bilan qabul qilish, xushmuomalalik va muhtojlarga amaliy yordam ko'rsatish qobiliyatini shakllantiradi[3.128].

O'ziga bo'lgan munosabat bolaning o'z madaniyatiga qo'yadigan talablari natijasida paydo bo'ladi. Bu erda axloqiy me'yorlarning mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'zini-o'zi etarli darajada hurmat qilish, vijdon, burch, mas'uliyat, o'z-o'ziga g'amxo'rlik qilish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini nafsini tiyish qobiliyatini shakllantiradi.

Tabiat bilan munosabatlarda axloqiy me'yorlarning mohiyati tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish qobiliyatini shakllantiradi.

Inson "men", shaxsiyatning ichki mazmuni o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi va shakllanmaydi, u faqat atrofdagi odamlar bilan muloqot jarayonida, ma'lum shaxsiy munosabatlar natijasida rivojlanadi. Yoshlarni boshqalar bilan munosabatlarining tabiati ko'p jihatdan unda qanday shaxsiy fazilatlar shakllanishini belgilaydi.

Bolaning shaxsiyati ijtimoiy sharoitlarga, shuningdek, u yoki bu ijtimoiy vaziyat u uchun qanday ahamiyatga ega ekanligiga, axloqiy va boshqa qadriyatlar qanday ma'noga ega bo'lishiga qarab rivojlanadi. Psixologiyada ijtimoiy sharoitlar joyini tashqi omillari deb atash odatiy holdir. Yoshlarning tashqi dunyoga va uning atrofidagi odamlarning ta'siriga nisbatan ichki pozitsiyasi odatda joyning ichki omili deb ataladi. Shaxsiy rivojlanish uchun ikkala omil ham muhimdir. Shaxsiy rivojlanish uchun ikkala omil ham muhimdir. Turli xil bolalarga ta'sir qilishning bir xil sharoitlari ularda xulq-atvorning turli shakllarini keltirib chiqarishi va turli xil shaxsiy ko'rinishlarga olib kelishi mumkin. Bir xil darajada yaxshi natijalarga erishish uchun har bir bolaga alohida individual yondashuvni izlash kerak.

O'z-o'zini anglash - bu bolaning ijobiy tuyg'ular nima ekanligini, u qanday fazilatlarga ega ekanligini, boshqalar unga qanday munosabatda bo'lishini va bu munosabatning sababini tushunishdir. O'z-o'zini anglash - bu o'zini qanday sifatga ega ekanligini anglash va o'ziga jismoniy, ma'naviy va ijtimoiy mavjudot sifatidagi munosabatdir. S.L.Rubinshteyn ta'kidlaganidek, o'z-o'zini anglashni rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi "shaxsning o'sib borayotgan haqiqiy mustaqilligi, uning munosabatlaridagi o'zgarishlarda namoyon bo'ladi". Kattaroq maktabgacha yoshga kelib, bola kattalardan mustaqil bo'lib qoladi, uning boshqalar bilan munosabatlari

kengayadi va murakkablashadi. Bu to'liqroq va chuqurroq o'z-o'zini anglash, o'zining va tengdoshlarining kuchli va zaif tomonlarini baholash imkoniyatini beradi [4.45].

Turli olimlarining fikricha, o'z-o'zini anglash o'zini o'zi qadrlashda, bolaning o'z yutuq va muvaffaqiyatsizliklarini, uning fazilatlari va imkoniyatlarini baholashda aniq namoyon bo'ladi. Yosh bolaning faoliyatda o'zini o'zi qadrlashi boshqalardagi o'zini o'zi qadrlashidan farq qilishi mumkin. Bolaning o'zini o'zi baholash mezonlari ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. "O'rtoqlari va ayniqsa o'qituvchi tomonidan unga bo'lgan baholash munosabatlari bilan uzluksiz bog'liqdir, bu bolaning qadr-qimmatini baholash, deb ta'kidlaydi" [5.15] B.G. Ananyev.

Katta yoshdagi rivojlangan bola xulq-atvor normalarini biladi. Xulq-atvor normalarini bilishning o'zi shaxsning axloqiy rivojlanishini ta'minlamaydi. Bola kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilish amaliyotida to'g'ri xulq-atvor odatlarini rivojlantirishi kerak. Odat hissiy tajribali harakatlantiruvchi kuchni ifodalaydi. Agar bola odatiy xatti-harakatni buzadigan tarzda harakat qilsa, bu unga tashvish va noqulaylik hissini tug'diradi.

Shakllangan odatlar yaxshi tarbiya deb ataladigan xulq-atvorni ta'minlaydi. Besh yoki olti yoshli bola allaqachon o'z xarakterlarida muloyim, g'amho'r va do'stona bo'lishini ko'rish mumkin. Insonlarni axloqiy tarbiyalash mexanizmining tarkibiy qismlari xisoblangan, xulq-atvor normalari va xulq-atvor odatlari haqidagi bilimlar o'z-o'zidan mavjud bo'lib qolmaydi. Inson tarbiyalanish jarayonida u axloqiy me'yorlarga nisbatan hissiy munosabatlarini rivojlantiradi. Kundalik hayotda bola kattalar, tengdoshlarning har qanday xarakterlari va so'zlashuvlariga munosabat bildiradi. Shu jarayonda befarqlik qilmasdan unda yomonlikka, bezorilikka, qo'pollikka to'g'ri munosabatni shakllantirish muhimdir. U odamlarning noto'g'ri xatti-harakatlari va "yomon" bo'lishlik istagidan dahshatga tushishadigan, unga teskari fazilatlarni shakllantirish kerak.

Xulq-atvor motivlari ham bir xil darajada muhimdir, ular insonlar ijobiy harakatiga, turtki beradigan narsa sifatida tushuniladi. Bu bolaning ehtiyojlari va qiziqishlari, harakat va his-tuyg'ulari bo'lishi mumkin. Bolalar kuchli, aqlli, ular hamma narsaga qodir. Kattalar bolaning oldida uning kelajakdagi imkoniyatlarining ma'lum bir ideali sifatida namoyon bo'ladi.

Kattalar va boshqa bolalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish va qo'llab-quvvatlash motivlari, bolaning shaxsiyatini rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega. Ijobiy his-tuyg'ularga bo'lgan ehtiyoj insonning asosiy ehtiyojidir. Kattalar bilan ijobiy munosabatlarga intilish bolaning xulq-atvorini tartibga solidi, ularning fikrlari va baholarini hisobga olishni boshlaydi, ular o'rnatgan xatti-harakatlar qoidalariga rioya qilishga harakat qiladi.

Bola, tengdoshlari bilan munosabatlarda, agar ular xulq-atvor me'yorlari haqidagi bilimlariga zid bo'lgan narsani aytish yoki qilishni taklif qilsalar, allaqachon o'z tengdoshlari bilan to'qnash kelishlari mumkin.

Kattalar va katta yoshdagi bolalarga namuna sifatida munosabatda bo'lgan bola, bir vaqtning o'zida bu kattalar va o'smirlarning ham ushbu sifatni tan olinishini talab qiladi.

O'zini tan olish istagi bolani me'yorlar asosida yo'l tutishga xarakat qiladi, shunda kattalar uning shaxsini tan oladi deb biladi. Biroq, agar bola undan kutilgan narsani qila olmasa yoki qiyin bo'lsa, o'zini o'zi tasdiqlash istagi uning nazoratsiz injiqliklariga sabab bo'lishi mumkin. Kattalarning bolaga nisbatan noto'g'ri xatti-harakati - beparvolik, e'tiborsizlik va boshqalar. - bolalarning injiqliklarini qo'zg'atadi.

Kattalar va bolalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish uchun motivlar, shuningdek, o'zini-o'zi tasdiqlash motivlari va tan olinishi uchun da'volar raqobat motivlarining asosini tashkil qiladi. Raqobat motivi bolaga o'tkir hissiy tajribalarni beradi: xato va muvaffaqiyatsizliklar bo'lsa, u ko'z yoshlari bilan xafa bo'ladi, muvaffaqiyatsizlikni qoplash uchun u biror narsa bilan maqtanadi yoki muvaffaqiyatga erishganni tan olmaslikka xarakat qiladi. Muvaffaqiyatli bo'lsa, u quvonadi va yana maqtanadi. Raqobat motivi bolani o'z qobiliyatlari va malakalarini oshirishga undaydi va shu bilan birga unda tashvish holatini yaratadi.

Axloqiy motivlar, odamlar tomonidan qabul qilingan qoidalarga muvofiq o'zini tutish istagi katta yoshdagi bolaning shaxsiyatini rivojlantirishni belgilaydi. Motivlarning bo'ysunishi bola shaxsini rivojlantirishdagi eng muhim yangi shakldir.

Katta yoshdagi bola hissiy mavjudotdir: his-tuyg'ular uning hayotining barcha jabhalarida hukmronlik qiladi va ularga o'ziga xos rang beradi. Uning his-tuyg'ulari tez va yorqin tarzda alanganadi. Boshqa odamlardan ijobiy his-tuyg'ularga bo'lgan ehtiyoj bolaning xatti-harakatlarini belgilaydi. Bu ehtiyoj murakkab ko'p qirrali tuyg'ularni keltirib chiqaradi: sevgi, rashk, hamdardlik, hasad va boshqalar. Yaqinlarga, ayniqsa, ota-onaga, aka-uka, opa-singillar, bobo va buvilarga bo'lgan mehr va muxabbat hissi bolani psixologik jihatdan sog'lom shaxs sifatida shakllantiradi.

Bola katta aka-uka va opa-singillarga, chaqaloqqa, ayni paytda ko'proq e'tibor qaratilayotgan tengdoshlariga hasad qiladi. Rashk - bu bolaning hayotining muayyan daqiqalarini zaharlaydigan og'riqli tuyg'u. Ammo kuchli rashk tez va yorqin tarzda alanganib, xuddi shunday tez yo'qoladi.

Kattalar orqali bola insoniy his-tuyg'ularning butun doirasi bilan tanishadi. Yaqinlaridan hissiy rozilikni olishni istab, u tinglashni, boshqa odamlarning his-tuyg'ulari, hamda holatlariga diqqat bilan qaraydi va o'rganadi. Agar unga mehribonlik bilan boshqa odamlarning holatini ko'rishni o'rgatishsa va ularning e'tibori uchun minnatdorchilik bildirsa, u empatiyani o'rganadi va o'zida shakllantiradi. O'zi, boshidan kechirganlari, sevgi va hamdardlikka bo'lgan ehtiyoji orqali bola boshqalarga hamdard bo'lishni o'rganadi.

Ikki yoki undan ortiq bola tan olinishini da'vo qilganda, raqobatlashganda va biror narsada bir-biridan ustun bo'lishga harakat qilgan holatlarda hasad paydo bo'ladi. Tarbiyachi, o'yinda rollar taqsimlanganda, raqobatbardosh vaziyatlarda yoki

bolalar guruhidan biriga ko'proq e'tibor berilganda, hasad paydo bo'lishini ko'rish mumkin.

Agar biz bolaning his-tuyg'ularining xususiyatlarini baholasak, shuni aytish kerakki, bu yoshda bola hali kattalar va tengdoshlar bilan kundalik muloqotda boshdan kechiradigan turli xil tajribalardan himoyalangan bo'ladi. Uning kuni hissiyotlarga to'la bo'lib, tuyg'ular bolaning hayotini shakllantiradi. U charchaganida, u tushunishni to'xtatadi, qoidalarga rioya qilishni to'xtatadi va o'zi bo'lishi mumkin bo'lgan yaxshi bola xususiyatini to'xtatadi. U o'z his-tuyg'ularidan tanaffusga muhtoj muxtoj bo'lib qoladi.

Bola irodasini rivojlanishi uning xulq-atvor motivlarini shakllantirish bilan belgilanadi. Katta yoshdagi bolaning irodasini rivojlantirishda uchta o'zaro bog'liq jihatni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, maqsadga muvofiqlikni rivojlantirish, ikkinchidan, harakatlar maqsadi va ularning motivlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish va uchinchidan, nutqning tartibga soluvchi irodani mustahkamlashdan iborat. Yoshlar irodasini shakllanishida otaning roli muxim ahamiyatga ega xisoblanadi. Bola qancha ko'p ota bilan munosabatda bo'lsa otaning mustaxkam qat'iyatligi bolaga singib boradi. Bola ota-onaning xarakteri bilan xatti-xarakatlarini o'zida namyon qilishga urinadi. Bu bilan bolaning xarakterida aksariyat xollarda ota-onasining yetakchi bo'lgan fazilat va illatlarini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun ham ota-onalar bola tarbiyasiga e'tiborni susaytirmasliklari lozim bo'ladi. Yoshlarning axloqiy tarbiyasi (axloqiy prinsipi) to'g'ri shakllantirilsa kelajakda ular axloqiy tamoyil va meyorlardan og'ishmagan xolda jamiyatga xizmat qiladi. Axloqiy tarbiyasi mukammal farzandlar Davlat va jamiyat rivojlanishi uchun katta xissasini qo'shadi. Axloqiy tarbiyasi past bo'lgan farzandlar esa doimo o'z manfaatidan chetga chiqq olmaydi, xar bir xarakatlarini o'z extiyojlari doirasida amalga oshiradi.

Demokrit (eram.avval.460-370)ning axloqiy qarashlari asosida aql insonning ma'naviyati, axloqning negizini tashkil etadi va uning takomili bilan kishi baxtga erishishi mumkin, degan g'oya yotadi[5.26]. Uningcha donolik (aqllilik) axloqiy fazilatlarni, xususan, yaxshi fikrlash, yaxshi xulqatvorni hosil qiladi.

Farobiyning qarashicha axloqiy Kamolotga erishishi insonning o'z qo'lidadir. Bunga esa tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalashi orqali erishiladi[6.18]. Qadimdan to xozirgacha barcha narsaning rivojlanishini axloqiy bilimlarga bog'lab kelingan. Chunki jamiyatning rivojlanishi undagi insonlarni to'g'ri munosabatga kirishganligi maxsulidir. Jamiyat a'zolarining axloqsizligi, shu jamiyatning tanazzulga yuz tutishiga asos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARI:

1. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик, Маърузалар матни Т., 2000.
2. И.А.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. "Фидокор" газетаси. 2000 йил, 8 июн.

3. Гаврилова Т.П. Воспитание нравственных чувств. - М.: Знание, 1984.
4. Духовно-нравственное воспитание школьников: методический материал // Начальная школа. - 2006. - Н 11.
5. Короткова Л.Д. Семейное чтение как средство духовно-нравственного становления личности / Л.Д. Короткова - 2007.
6. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993.
7. Э.У.Умаров, Ф.Б. Загыртдинова. Этика. Учебник для студентов вузов Т., 2005.